

ІЗ ШЕВЧЕНКІАНИ ІВАНА КРИП'ЯКЕВИЧА

Тамара Литвин

науковий співробітник відділу рукописів
ЛННБ України ім. В. Стефаника, канд. іст. наук

Актуалізовано шевченкознавчі зацікавлення відомого історика та бібліолога Івана Крип'якевича, у науковому доробку якого виявлено шість окремих публікацій про життя та творчість Кобзаря. Особливу увагу звернуто на рукопис статті «З минулого Шевченкової Батьківщини», який виявлений в особовому архіві вченого, який зберігається у відділі рукописів ЛННБ України ім. В. Стефаника.

Ключові слова: Іван Крип'якевич, життя і творчість Тараса Шевченка, редагування.

In article is updated information concerning interests of well-known historian, bibliographer Ivan Kryukayevych about Shevchenko; in his scientific contribution was found six different publications about the life and works of Shevchenko. Particular attention is paid to the manuscript of scientist «From the past of Shevchenko's motherland», which was found in the scientist's personal archive in the Lviv National Vasyl Stefanyk Scientific Library of Ukraine.

Keywords: Ivan Kryukayevych, life and works of Taras Shevchenko editing.

Актуализирован шевченковедческий интерес известного историка и библиолога Ивана Крипякевича, в библиографии которого выявлено шесть отдельных публикаций о жизни и деятельности Кобзаря. Особое внимание уделено рукописи «З минулого Шевченкової Батьківщини» из личного архива ученого, который хранится в отделе рукописей ЛННБ Украины им. В. Стефаника.

Ключевые слова: Иван Крипякевич, жизнь и творчество Тараса Шевченко, редактирование.

Відомий історик і бібліолог, дійсний член Наукового товариства імені Шевченка у Львові (1911), академік АН УРСР (1958) Іван Крип'якевич (1886–1967) досліджував не лише княжу та козацьку доби в історії України, а й національно-культурне життя українського народу в ХІХ — першій третині ХХ ст. Особливо яскраво це підтверджують його фундаментальні праці «Велика історія України» (1948) [1] та «Історія української культури» (1937; 1990; 1994) [3-5],

які вийшли під редакцією І. Крип'якевича, а також його навчальний посібник «Історія України» (1949; 1990) [13; 14]. У них вчений відводить важливе місце двом народним будителям Маркіяну Шашкевичу і Тарасові Шевченку, портрети яких висіли в галицьких оселях поруч із образами. Водночас важливі сторінки життя і творчості Кобзаря І. Крип'якевич проаналізував у шести окремих публікаціях — п'яти статтях і одній рецензії. Популяризували літературно-мистецьку спадщину Шевченка також сучасники І. Крип'якевича — відомі науковці, письменники, журналісти і громадські діячі: І. Франко, М. Павлик, О. Барвінський, М. Грушевський, В. Щурат, М. Возняк, С. Смаль-Стоцький, Б. Лепкий, К. Студинський, І. Брик, О. Маковей, В. Стефаник, М. Черемшина та ін. [15].

Готуючись до відзначення сторіччя від дня народження Шевченка, редактор львівського часопису «Ілюстрована Україна» Іван Крип'якевич присвятив його сьоме число за 1913 р. життєвому подвигу Кобзаря, у цьому числі опублікував також свій нарис «Шевченко-маляр», в якому простежив весь шлях творчого зростання Кобзаря: від навчання хлопця у дяка, згодом — студії у професійних малярів у Варшаві та Петербурзі, а відтак — у Петербурзькій академії мистецтв. Отримавши свою першу посаду — «рисовальщика» при «Київській комісії розбору старих актів», юний Шевченко зміг впродовж трьох років відвідувати історичні міста Лівобережної та Правобережної України (Почаїв, Кам'янець на Поділлі, Суботів, Чигирин, Канів, Батурин, Лубни, Ніжин, Прилуки та ін.). Чимало уваги приділено арешту та поневірянню Шевченка на засланні, аналізу історичних сюжетів у його творчості, зокрема присвячених життєдіяльності Івана Підкови у Львові, Хмельницького в Чигирині, а також самопожертві Івана Мазепи, Семена Палія, Павла Полуботка [10, с. 2-6].

Наступного року на честь століття Кобзаря в галицьких містах з'явилися нові вулиці Шевченка, у Львові опубліковано декілька окремих видань творів славетного наддніпрянця. Тоді ж в уже згаданому часописі «Ілюстрована Україна» (чис. 5/6) опубліковано нарис молодого історика «Шевченко — Хмельницький», в якому відзначено козакознавчі зацікавлення талановитого маляра і поета, показано велич і трагедію наймогутнішого гетьмана Козацької держави. Поруч надруковано публіцистичні матеріали Б. Лепкого,

С. Смаль-Стоцького, М. Голубця, О. Назарука та ін. [11]. «Поет шукав причини страшного занепаду рідної країни і віднайшов її у гетьмані, що перший дружив ся з Москалями..., — підкреслив І. Крип'якевич. — І се пятно, яке поклав Шевченко на Хмельницького, тяжить на гетьмані по нинішній день ... А рівночасно дипломатія Хмельницького почала заходи, щоби уложити широкий союз против Польщі і Москви. Семигород, Волощина, Турція, Швеція мали помогти Україні в новій боротьбі за визволенє. На жаль, прийшла хвороба і смерть Хмельницького і великому гетьманови не удалося покінчити своїх намірів... Повстане против Москви підняв наслідник і виконавець волі Богдана Виговський. Шевченко не знав про сї визвольні пляни — певно инакше судив би тоді діяльність Хмельницького...» [11, с. 87-89]. В 1914 р. в «Ілюстрованому народному календарі товариства «Просьвіта» на звичайний 1914 рік», вийшла розвідка «Про Шевченка-маляра» [7], схожа до статті «Шевченко-маляр», але меншого обсягу.

Після поразки Українських визвольних змагань, інкорпорації Польщею Західної України І. Крип'якевич продовжував популяризувати славні сторінки української минувшини, діяння велетів національної науки та культури. 1923 р. у луцькому часописі «Українське життя» з'явилася стаття вченого «Тарас Шевченко на Волині», в якій реконструйовано науково-експедиційні шляхи молодого Шевченка по Волинському краю (місто Почаїв, села Вербки та Секунь на Ковельщині). Там він змальовував і фактично задокументовував сакральні об'єкти (церкви і монастирські будівлі, цвинтарі, придорожні хрести), предмети побуту селян, збирав пісенний фольклор [8].

Зауважимо також, що наприкінці Першої світової війни І. Крип'якевич як діяч Союзу визволення України брав участь у відкритті українських шкіл на Волині, поширенні там українських книжок. В архіві вченого збереглася друкована програма «Святочного вечора в честь Тараса Шевченка», проведеного 19 січня 1917 р. для дітей української школи у Володимирі-Волинському. На вечорі виконано національний гімн, декламовано поезії Т. Шевченка, Б. Лепкого, О. Олеса, І. Франка, звучали хорові твори, показано гімнастичні вправи. Вечір закінчився театралізованою виставою «Вінок на могилу Тараса Шевченка» [2, арк. 3-4].

Уже будучи професором Львівського університету, І. Крип'якевич підготував статтю «З минулого Шевченкової Батьківщини», в якій описав місця бойових звитяг козацтва, родинне село Кобзаря Кирилівку та її околиці, місця Гайдамаччини [12]. Рукопис написано чорним чорнилом на аркушах зі шкільного зошита, на зворотах польських бланків 30-х рр. «Karta spisu dzieci», «Dyrekcja ceł. Mysłówice, dnia...». Цікаво, що один з аркушів рукопису написано на звороті машинописної копії листа І. Крип'якевича до директора Інституту історії України Академії наук УРСР С. Білоусова від 7 березня 1940 р. з приводу написання «глави про Західну Україну з половини XIX ст. до 1917 р.» [6, арк. 1-39]. Як свідчать цей та інші документи рукопису, текст статті підготовлено на початку березня 1940 р. Порівняння рукопису та опублікованої статті засвідчує редакційне втручання в авторський текст. Ідеться, насамперед, про зміну стандартів так званого харківського правопису 1928 р., яким зазвичай користувався історик. Зокрема, у словах «памяти», «молодости», «суворости» та інших замінено останню букву (на *i*). Змінено імена: «Казимир» на «Казімір», «Валентій» на «Валенти», а також галицизми «нарід», «пімста», «візвали», «сойм». За радянським стандартом замінено словосполучення «в Україні» на «на Україні». Останнім терміном й нині полюбляють послуговуватися деякі російські політики. У рукописі є також намальована автором картосхема Кирилівки та навколишніх сіл. У додатку подаємо рукописний текст І. Крип'якевича.

На завершення слід згадати, що до Шевченківської проблематики вчений звертався навіть у період нацистської окупації, шукаючи у творчості генія порад, душевного спокою, мистецької досконалості. В його рецензії на працю Є. Пеленського «Шевченко клясик» засвідчено знання Шевченком творів Софокла, Овідія, Гомера, Геродота, Вергілія, античної культури і мистецтва загалом [9].

Як бачимо, творчість Шевченка допомагала І. Крип'якевичу рельєфніше відтворити історичне минуле України та сусідніх земель, відчутти життєдайну силу національної культури, насолоджуватись фольклором Наддніпрянщини.

Іван Крип'якевич

З минулого Шевченкової Батьківщини

Дослідник Шевченкової творчості мусить відмітити незвичайно близький зв'язок поета з Правобережжям, й особливо з його тіснішою батьківщиною, Звенигородщиною. Це торкається особливо перших Шевченкових творів. Поет вирваний зі свого середовища, де прожив безталанну, а все таки по дитячому радісну молодість, вертається думками у свої рідні сторони і все наново згадує їх у своїх поемах. Шевченко був справжнім співцем Правобережжя і його заслугою стало те, що героїчні часи козаччини, особливо доба Богдана Хмельницького добули собі широку популярність, що Чигирин, Терехтемирів, Корсунь, Жовті Води і багато інших тих історичних місцевин віджили й утвердилися в народній пам'яті*.

Але Шевченко увів у свою поезію не тільки великі і славні козацькі міста, він також зробив популярними цілий ряд дрібних місцевин і це з тих околиць, які він знав зі своєї молодости. Особливо помітні з того погляду Шевченкові «Гайдамаки».

Головна акція «Гайдамаків» відбувається у найближчих околицях Шевченкової Кирилівки — у Звенигородщині. Герой поеми, Гнат Галайда, перебував на службі у Боровиковому хуторі** і Шевченко пояснює у приписах до поеми: «Між Звенигородкою і Вільшаною по старому шляху Боровиків хутір, де б то Ярема Байструк, а потім Галайда був у жида наймитом». Яремова дівчина Оксана живе у Вільшаній і тут її батька, титаря, убивають конфедерати***. Біля Вільшаної поет згадує кілька сусідніх сіл: гайдамаки мандрують через Воронівку і Вербівку, Вільшану, Боровиків хутір і коло Шевченкової Кирилівки зустрічають «півпарубка», що показує їм дорогу і за це дістає дукача. Шевченко пояснює: «Кирилівка — село Звенигородського повіту. Червонець, що дав Залізник хлопцеві, і досі єсть у сина того хлопця, которому був

* Втручання у текст І. Крип'якевича мінімілізовано до поодиноких орфографічних та пунктуаційних виправлень.

** Тут і далі підкреслення автора.

*** Конфедерати — від лат. — той, що входить до спілки, об'єднання. Йдеться про Барську конфедерацію (1768–1772) — військово-політичне об'єднання польської шляхти і католицького духовенства, спрямоване проти короля Станіслава Понятовського та втручання Російської імперії у внутрішні справи Речі Посполитої.

даний; я сам його бачив». Гайдамаки ідуть до Будищ, над озеро, шукати скарбу захованого на урочищі Гупалівщині. Знову пояснення Шевченка: «Село Будища — недалеко од Кирилівки; в яру озеро і над озером ліс невеликий, зоветься Гупалівщиною, за те, що там Залізник збивав ляхів з дерева. Ляхи, де був захований шляхетський скарб, і досі видно, тільки вже поруйновані». Дальша дія відбувається у Лисянці, де пани заховалися у «старосвітським будинку», який «Богданові будували руки». Шевченкові приписи вяснюють: «Лисянка — містечко Звенигородського повіту над річкою Гнилим Тикичем. Тут зішлися Гонта з Залізником і розруйнували старосвітський будинок Богданом ніби то будований». Ярема вивозить Оксану з Лисянки через село Майданівку (коло Кирилівки) до Лебедина. «Лебедин, дівочий монастир меж Чигрином і Звенигородкою».

Окрім самої Звенигородчини Шевченко уміщує гайдамацький рух у смузі ближчій до Дніпра, але недалекій до Звенигородчини і тут у поемі названі Медведівка, Сміла і вся Смілянщина, Канів, Чигирин, Черкаси. З другого боку найголовніша дія драми відбувається в Умані. Шевченко називає також деякі ріки з своєї околиці: Гнилий Тикич коло Лисянки, Рось «зелену», Тясмин коло Чигирина, Інгул, «що зиму замерзає». Врешті двічі згадується Чорний Шлях, яким прямували Гайдамаки. У Шевченкових поясненнях читаємо: «Чорний шлях виходить од Дніпра, меж устями річок Сокорівка і Носячівки, і біг через степи запорожські, через воєводства Київське, Подольське і Волинське — на Червону Русь до Львова. Чорним названий, що по йому татари ходили в Польщу і своїми табунами вибивали траву».

Як з Шевченкових приписів видно, ці місцевини він увів у свою поему не тільки тому, що вони були йому рідні і милі, але передусім ізза того, що майже з кожною із них лучився якийсь історичний спогад. І це були не які-небудь спогади, а традиції боротьби з панським гнітом, з насильствами шляхетської Польщі. Ці перекази з давніх часів переходили від прадідів і дідів до молодого покоління. Якими дорогами ішли ці оповідання, це Шевченко зобразив у прегарній сцені — спогаді з хати свого батька:

Бувало, в неділю, закривши Мінею,
По чарці з сусідом випивши тієї,
Батько діда просить, щоб той розказав,
Про коліївщину, як колись бувало,
Як Залізник, Гонта ляхів покарав.
Столітні очі, як зорі сяли,

А слово за словом сміялось, лилось:
Як ляхи конали, як Сміла горіла...
Сусіси од страху, од жалю німіли,
І мені малому, нераз довелось,
За титаря плакати, — і ніхто не бачив,
Що мала дитина у куточку плаче.
Спасибі, дідусю, що ти заховав
В голові столітній ту славу козачу:
Я її онукам тепер розказав.

Столітній Шевченків дід, сам свідок, чи може й учасник Коліївщини, в очах поета є тим зв'язковим, що традицію давніх поколінь передає внукам, не дає їм забути про «козацьку славу». Але Шевченко від свого діда і інших сільських оповідачів, переймив не тільки оповідання про Гайдамаччину, але — хоч цього і не зазначає виразно, — він мусів добути погляд на цілу козацьку епоху, на героїчну боротьбу проти гнобителів його народу, що проходила на його батьківщині. Не з книг і не з наукових джерел він добув це чудове відчуття історичного минулого, яким визначаються його поеми, зрозуміння думок і поглядів, змагань і страждань давно минулих часів, — це дала йому тільки невміруща народня традиція, оповідання старих дідів, пісні, думи і перекази, якими багата була його батьківщина.

Шевченкові рідні сторони мали славне, героїчне минуле.

Звенигородщина лежить на вододілі між Дніпром та Богом. До Дніпра пливають річки Рось і Тясмин, до Богу Гнилий Тикич, Угорський Тикич, Велика Вись, що разом лучається у Синюху. Цей вододіл між Дніпром і Богом мав велике комунікаційне значіння, — туди проходив славний Чорний Шлях, дорога, якою татари з Криму перебїгали в Україну. Куди ішов шлях через Звенигородщину, це зазначає докладно Боплан на своїй спеціальній карті України. Від джерел Інгулу шлях ішов у північно-західнім напрямі попри Лебединський ліс, двома раменами обіймав Капустину Долину, далі одним рам'ям проходив між Тарасівкою, Майдановим лісом і Лисянкою з одного боку та Кириловим лісом, Вільшанкою (теп[ер] Вільшана) і Сидорівкою з другого. Інше рам'я Чорного Шляху, злученого з Кучманським, проходило на Торговицю до Уманя¹. Отже Шевченкова Кирилівка лежала на самому Чорному Шляху і тому цей шлях Шевченкові був так добре знайомий, і коли він оповідав:

¹ В. Кордт, Матеріали по русской картографіи, т. II, карта III. Verte! У Боплана положення різних осель й урочищ зазначене не вповні вірно, так напр[иклад] Кирилів ліс є на захід від Майданового ліса, коли ж справді є протинь, Звенигородка у нього на північ від Тарасівки і ін. [тут і далі посилення І. Крип'яевича].

Чорним шляхом запалало,
І кров полилася

Аж у Умань, — то описував свої околиці.

Чорний шлях під цєю назвою відомий щойно від XVI ст., але це була споконвічна дорога, якою степові орди нападали на Україну. Територія Звенигородщини це була перша, найдалше у степ висунута лінія, на якій населення України боронилося від наїздів кочовиків. Боротьба почалася тут ще в XI ст., коли князь Ярослав з-під Києва оборонну лінію пересунув на ріку Рось², побудував тут нові города і могутніми валами укріпив границі. Два такі вали довгі на 10 км., залишилися коло Лисянки³ і можливо, що в тих часах повстав Звенигород, теперішня Звенигородка, як оборонна база серед степу. Але половці своїми набігами знищили пограничні города і населення мусіло перебиратися у безпечніші північні країни. Те саме повторювалося від того часу все на ново, — засновували і будувалися нові оселі, орда їх нищила і вони відживали наново.

Це степове пограниччя визначалося незвичайним багатством звірного світу, — у лісах і по степах жили олені, лосі, дикі коні, бобри, — лови на них приманювали все нових поселенців і вони осідали тут, не вважаючи на всі небезпеки сусідства з ордою. Як тільки наступи степових народів ослабали, зараз у степу появлялися дрібні оселі — зимовики, хутори, пасіки, городки. Першу обнову колонізації замічаємо на переломі XIV–XV ст., коли Київщина увійшла у склад Литовського вел[икого] князівства. Головним опікуном українського пограниччя став в[еликий] князь Витовт, що побудував ряд замків на широкому просторі від Дністра до Дніпра і ними забезпечив розвиток осілого життя. Степове пограниччя покрилося десятками нових осель, а укріплений Звенигород став важним торговим пунктом на шляху з Брацлава до Канева, Черкас і Києва⁴.

Але розвиток Поросся знову не перетривав і століття. Кримська орда, зорганізована в половині XV ст., почала напади на Україну, в 1485 р. хан Менглі Герай добув і знищив Київ, а серед татарських набігів упав також Звенигород і всі оселі, що зростали під його захистом.

Нове відродження країни почалося в пів століття пізніше, вже під прапорами козаччини, що ішла в степи, воюючи з татарами, відбивала від них «дикі поля» і тут закладала нові оселі. У джерелах виринають все виразніше «пустині» за Білою Церквою, «городище» Лисянка, Майданівський ліс, відживає також Звенигород під іменем Звенигородки.

² Летопись по Ипатскому списку, вид. 1871 р., с. 105.

³ Słownik geograficzny, t. V, s. 308.

⁴ М. Грушевський, Історія України-Руси, т. IV, с. 172, VII, с. 16.

В 1622 р. побудовано замок в Лисянці⁵. На картах Боплана з 1640-их років вже зазначено кілька осель з найближчої Шевченкової батьківщини: Вільшанка, Тарасівка, Вільховець, Кальнеболото, Капустина Долина. Чи існувала вже Кирилівка, це непевне і в одному акті 1618 р. згаданий Кирилів разом з Лебедином⁶, а не зазначено виразно, чи це оселі, чи урочища. На карті Боплана нема ще Кирилівки, а тільки Кирилів ліс (Kierolow Las), так само Майданів ліс, Лебедин ліс і річка Вербівка⁷, де пізніше мали повстати села Майданівка, Лебедин, Вербівка.

Але наростаюче життя почала пригнітати жадібна рука магнатів. Польський сойм конституцією з 1590 р. дозволив роздати пустині за Білою Церквою на вічність людям шляхетського стану. В 1593 р. городище Лисянку разом з величезними просторами від Росії до Синьої Води дістав шляхтич Валентій Чермінський, а вневдовзі Лисянщина перейшла до рук руського воєводи, Яна Даниловича. Цей магнат відразу почав тут вести грабівничу господарку, — вирубував околишні ліси, завладав у них «буди» (звідси назва Будища) і в них випалював дерево на поташ, винищував селянські лісові пасіки. Білоцерківські міщани, що колись ходили на промисли у ці околиці, в 1622 р. жалувалися перед люстраторами на цю панську господарку: Данилович заснував містечко Лисянку і щоб до нього стягнути поселенців, надав поки що свободу на 24 років; але пізніше міщани мали прийняти на себе всякі обов'язки: «болоховці», що ловили рибу, мали платити десятину до замку, а від всякої іншої здобичі — поклін; від випалювання горівки мали платити по золотому від кітла; хто схоче залишити місто, має платити «вихідне» і продати майно не чужому і не козакові; коли дівчина віддається, має платити «поємщину» або «куницю». Мешканці сіл не мали і тих свобод, що міста, і мусіли піддаватися під безоглядний панський режим, — мусіли платити податки з млинів, корчом, рибних і звіриних промислів, пасік, худоби, збіжжя...

Але населення з пограниччя, з «диких піль», загартоване у боротьбі з татарами, відважне і завзяте, не думало піддаватися під владу панів, а пасивним опором і явними виступами поборювало ненависне панське ярмо. У другому десятилітті XVII ст. всюди у пограничних городах стрічаємо категорію «непослушних», що не хочуть признавати юрисдикцію королівських урядів, закладають собі свої громади під проводом отаманів і називають себе козаками. Ці «неослушні» постачали все нових сил Запорозькій Січі, а коли вибухали козацькі повстання, вони великою масою йшли до боротьби зі зненавидяною шляхтою.

⁵ Słownik geograficzny, t. V, s. 303; Архив ЮЗРоссии, ч. V, т. I, с. 136.

⁶ Źródła dziejowe, t. XXI, s. 247.

⁷ В. Кордт, Матеріали по русской картографіи, т. II, карта III.

Лисянщина відіграла визначну ролу у повстанні Богдана Хмельницького. Лисянці одні з перших пристали до повстання: дев'ять лисянських міщан, — як зізнавали козацькі бранці, — вже на початку руху заприсяглися допомагати козакам⁸. Населення з Лисянщини в такому великому числі взяло участь у визвольній боротьбі, що сучасні джерела згадують навіть окремих лисянський полк⁹. Але при складанні реєстру Запорозького війська 1649 р. козаків з цієї околиці записано до Корсунського полку. Реєстр подає між іншим сотні Лисянську і Ольшанську¹⁰. З перепису населення 1654 р. дізнаємося, що у Вільшаній було 626 козаків і 209 міщан, в Лисянці 523 козаків і 79 міщан, в Тарасівці 365 козаків і 46 міщан, в Звенигороді 513 козаків і 48 міщан і т. д.¹¹

Країна, визволена зпід шляхетської влади, скоро відійшла до економічного і культурного розвитку. Павло Алейський, що переїздив Лисянщину з антіохійським патріархом Макарієм 1653 р., зазначає под'єм всієї країни і [між] ін[іим] славить також Лисянку: «велике місто, укріплене, з водами й садами ж, бо ж ця благословенна країна наче гранатне яблуко — велика і цвітуча»¹². Всі значніші оселі перемінилися в містечка, а багато з них укріплено і вони стали замками, як Вільшана, Тарасівка, Водяники, Звенигородка, Кальніболото, Капустина Долина¹³.

Степове пограниччя фортифікувалося задля безпеки від татар, що часто переходили Чорним Шляхом, а хоч і були союзниками Хмельницького, то все ж таки грабували оселі, що стояли на їх дорозі. Як тільки приходила вістка про татар, населення замикалося у городах і сторожило на баштах «з топорами, рогатинами, палками»¹⁴. Ще більша безпека прийшла на Лисянщину від часу, коли татари увійшли в союз з поляками і допомогли їм воювати козацьку країну. Уперше дійшли туди польські війська весною 1655 р. Грабіжничим походом вони пройшли від Поділля, через Брацлавщину до Уманщини, а з другого боку на пограниччя напали татари.

Не вважаючи на героїчний опір населення, ціла квітуча країна була знищена і перемінилася в одно згарище. У цих кривавих змаганнях упала також Лисянка. Один з польських офіцерів, Тишкевич, рівнодушними

⁸ Księga pamiętnicza J. Michałowskiego, s. 94.

⁹ Лѣтопись Самовидца, с. 19.

¹⁰ Реєстр Запорозького войска.

¹¹ Акты ЮЗР, т. X, с. 296.

¹² Путешествіе антіохійскаго патріарха Макарія, вид. Муркоса, II с. 16.

¹³ Чтенія Общ[ества] Истории и Древностей 1905, II с. 28-31; Акты ЮЗРоссии, т. X, с. 239-240.

¹⁴ Акты ЮЗРоссии, т. X, с. 107.

словами описує трагедію містечка: «Довідалися ми, що хлопці в Лисянці замкнулися. Післано 100 драгонів і полк пана стражника; вони взяли замочки, а орда виграбувала місто, забрала людей»... Інший сучасник замічає цинічно: «Хоч і не потреба було такої суворости, але хто ж у замішанню міг загальмувати роз'яреного жовніра? За вояцькою проповідкою — забита собака не кусає, а що зробить мир, вигубить війна»¹⁵.

Але пограничні оселі, затравлені у багатолітній боротьбі, відроджувалися скоро після найгірших знищень. Також і Лисянщина залюднилася знову скоро. Сама Лисянка стала навіть живим торговим центром, в якому бувало й багато чужих купців, особливо греків. Якийсь час Лисянка разом з Корсунем була призначена на утримання козацької артилерії, пізніше, як козацька старшина дійшла до значіння, привілей на цю околицю добув собі Константин Виговський, брат гетьмана. У списі осель, що належали до нього 1661 р., є вже й Моринці, що тоді рахувалися містечком.

Під час походу Яна Казимира на Лівобережжя 1663 р., поляки призначали Лисянку на базу для польської артилерії і на військові магазини. Але коли виявилось, що Ян Казимир нічого не зміг вдіяти за Дніпром, на Правобережжі з початком 1664 р. вибухло народне повстання. Лисянщина, одна з перших, пристала до боротьби. Місцевими ватажками одні джерела називають Вареницю і Сулиму, другі Остапа Височана, колишнього галицького повстанця, що під час походу Богдана Хмельницького на Західну Україну 1648 р. організував велику повстанчу армію на Покутті. Повстанці, як каже сучасник, з якими пішли на Лисянку і добули польські гармати¹⁶. В недовгому часі у Лисянці стояло вже 7 000 війська, а полковником був Гладкий. Польський полководець, Чарнецький, зайіти ворог козаків, рушив на повстанців і намагалися добути Лисянку, але місто боронилося по геройськи і не хотіло піддаватися. Чарнецький втратив 26 днів на облогу, але як побачив, що йде відсіч від Брюховецького, мусів відступати.

Польський вождь з таким завзяттям відносився до повстанців, що не вагався зазивати хана, щоб допоміг йому нищити селян. З початком 1665 р. він знову пробував добути Лисянку, але Семен Височан знову його відігнав. Всі сусідні місцевини були обсажені сильними козацькими загонами, м[іж] ін[шим] Вільшана, Тарасівка, Медвин, Мліїв. При кінці березня 1665 р. знову розбито польські полки під Вільшаною і Лисянкою. Знову запалало повстання на всьому Правобережжі і польські війська пішли у панічний відворот¹⁷.

¹⁵ [М.] Грушевський, Історія України-Руси, т. IX, с. 1039-1055; Słownik geograficzny, t. V, s. 304.

¹⁶ Latopisiec J. Jerlicza, II, s. 87.

¹⁷ Н. Костомаров, Руїна, с. 19; Słownik geograficzny, t. V.

За Петра Дорошенка Лисянщина далі відіграла важливу роль у козацькому житті. В 1666 р. Дорошенко відбув у Лисянці генеральну раду, на якій рішено візвати поляків, щоб залишили Україну^{18;19*}. І пізніше не раз відбувалися тут козацькі наради, а також зустрічі гетьмана з татарами і турецькими послами, а залогу Лисянки творили Дорошкові наймані полки серденят^{**}. Але Дорошеноків союз з Туреччиною і татарами не добув прихильності на Україні, а особливо пограничне населення, що цілі століття вело боротьбу з ордою, не хотіло погодитися на союз з «бусурманами». Коли ж татари, як союзники Дорошенка, все частіше наїздили на Лисянщину, населення, перетомлене тривожним життям, почало покидати давні становища. Вже в 1665–[1666] р. частина селян рушила за Дніпро, кинувши все своє добро. Вони оповідали: «Всі наші міста в тривозі; татари увесь хліб повипасували на нивах; їсти нічого; люди годуються дикими грушами і всі раді перебраться на Лівобережжя». В 1674 р. міщани повстали проти татар, а боялися пімсти, рушили на Лівобережжя. Ціла околиця запусгтіла, тільки по лісах ховалися стрільці «лисянські стрільці»²⁰.

Але як тільки настали спокійніші часи, емігранти зараз почали вертатися на свої оселі. Вже в 1681 р. вісімсот селян перейшло через Дніпро, перебилися через заставу, що їх не пускала, і почали поселюватися в Лисянщині²¹. Але у слід за селянами почала перти знову шляхта. Козацькі землі над Россю проголошено знову королівськими і магнатськими. Цей похід шляхти спричинив нове народне повстання під проводом Самуся Івановича 1704 р. Рух обняв також Лисянку і всю околицю: побито тут шляхту, польських осадчих і євреїв-спекулянтів²². Але польські магнати скоро приборкали народній рух.

В кільканадцять років пізніше народна опозиція прийняла нову форму — гайдамаччини. Великі ліси над Тикичем і Інгулом давали безпечний захист всім тим, що не хотіли піддатися панській владі. В 1720 і 1730-их роках творяться тут напів розбишацькі ватаги, що своїми нападами непокоють панські маєтки. Тодішні газети часто подають описи дрібної, але упертої боротьби зі шляхтою. В 1742–[177]3 р. в околицях Лисянки прославився своїми нападами ватажок Кузьма Гаркуша. Разом з тим на степовому

¹⁸ Акты ЮЗРоссии, т. VI, с. 82.

¹⁹ Акты ЮЗРоссии, т. VI, VII, IX, XI, XII — показчик, під Лисянка.

* В оригіналі є два окремі посилання на одне і теж джерело.

** Йдеться про сформоване на Правобережній Україні гетьманом П. Дорошенком наймане піхотне військо, яке називалося сердюцьким (сердюки, серденята).

²⁰ Костомаров, Руина; Słownik geograficzny, t. V.

²¹ Grabowski, Starozytności, II, s. 500.

²² [Н.] Костомаров, Мазепа; Słownik geogr[aficzny], t. V.

пограниччі повставали свобідні козацькі села. Так в 1744 р. козак Давид Звенигородський почав осаджувати оселі над Виссю і Синноюю і переманив туди багато людей з Лисянщини; але його схопили і віддали на кару.

Шляхта всіми силами старалася знищити гайдамаччину. На пограниччі побудовано нові фортеці, між ін[шим] і в Лисянці збудовано новий замок, — мабуть, ту будову, що її Шевченко в «Гайдамаках» називає «старосвітським будинком». Всюди стояли залогою відділи польського війська, т. зв. партії, призначені до боротьби з гайдамаками. По містечках утворено покірливі уряди. Гайдамаків, що попали у полон, карано без милосердя, так в Лисянці в 1737 р. в одному тижні місяця лютого засуджено на смерть 40 чоловіка, у березні одного дня повішено 25 людей²³.

Зрозуміла річ, яку ненависть населення викликали такі жорстокі пацифікації. Народне невдоволення збільшилося ще більше через релігійний гніт. Щоб підірвати народню опозицію, військові регіментарі* намагалися знищити православ'я, а на це місце насадити унію і католицизм. Цю пропаганду ведено незвичайно грубими засобами, що обиджали найглибші почування народу. Тодішні акти переповнені жалобами на знущання, яким підлягало населення: «Нестерпні біди православним ділають, імінія розграбляють, в засадах держать, волоси обрізають священникам, б'ють їх без милости, святі антимінси, книги і что попадуть, із церкви забирають, і дані на церкви благочестія нашого больше, нежели удвое проти своїх уніатских накладают»²⁴.

У Смілій в 1766 р. улани князя Любомирського побили міщанина Івана Курінного, так що він від побоїв умер; в Жаботині без суду покарали смертю сотника Харка і голову йому зрубали; у Млієві титаря (тобто ктитора) Данила Кушніра безмилосердно мучили, смолою облили і голову зрубали²⁵. Факти, що так дуже нагадують опис смерти титаря із Вільшани у Шевченкових «Гайдамаках»... Ці нелюдські знущання над безборонним народом були причиною, що народня пімста приняла такі жорстокі форми.

В 1768 р. Лисянка була одним з головних центрів Коліївщини. Туди від Корсуня і Богуслава прийшов у червні головний вождь гайдамаків Максим Залізник. Польське військо не було дуже численне, бо частина пішла до конфедератів. Гайдамаки облягли замок, частина козацької міліції перейшла до повстання і губернатор замку мусів піддатися. Гайдамаки вирізали шляхту і ксьондзів, і пограбували міста. Особливо

²³ Іст[орична] б[ібліотека]Кіє. III40-1. Арх? [так в оригіналі].

* Регіментар — від лат. В Речі Посполитій XVII–XVIII ст. — заступник гетьмана або командувач окремої групи військ призначений королем чи сеймом.

²⁴ Архив ЮЗРоссии, ч. I, т. 2, с. 120.

²⁵ Архив, I, 2, с. 273, 382.

знуцалися над польськими ченцями Францисканцями. В Лисянці пристав до Залізняка Семен Неживий, що приєднав до своєї ватаги селян з Тарасівки і Кирилівки. Тут уперше Шевченкова Кирилівка згадується під цією назвою. В Лисянщині перебував також ватажок Ніс. В листопаді 1768 р., вибухло у Лисянщині друге повстання під проводом ватажка Бугая і гайдамаки знову уладили різню панів і ксьондзів. Знищили їх уманський регіментар Магнушевський!

Це вже часи, які Шевченко пізнав з оповідань свого діда.

Шевченкова батьківщина мала за собою довге, героїчне минуле, безперервну традицію боротьби з польською шляхтою. Хоч нарід безнастанно мусів відбиватися від татарських набігів, що ішли Чорним Шляхом, — то з ще більшим завзяттям він виступав проти польських магнатів, що несли йому поневолення і загибель. Від часу повстання Богдана Хмельницького Лисянщина бере безнастанну участь у боротьбі з наїздниками, козацькі, гайдамацькі і селянські повстання вибухають все на ново. Одні за другими ідуть покоління народніх бійців, — діди батькам, батьки внукам передають до рук шаблю і з нею гасла визвольної боротьби. Шевченко був останній з цих борців, від свого діда дістав заповіт боротьби і сам виступив в імені «німих і незрячих». Народня традиція столітніх змагань була незвичайно жива і яскрава, — і Шевченко переняв з неї всесторонне і глибоке відчуття минулого. Це видно з цих пластичних і яскравих картин, якими він змальовує минуле — чи то коли він описує вибір гетьмана, чи похід козацького війська, чи гайдамацький табор, чи постатті народніх героїв — він все немов власними очима оглядає «козацьку славу». З народної традиції поет переняв не тільки малюнки давного життя, але ще більше — він добув з неї зрозуміння самих подій, їх змісту, суті народніх змагань. Здобутки і тріумфи, невдачі і страждання минулих поколінь Шевченко передав своїм могутнім словом як справжній борець за визволення свого народу.

1. Велика історія України / до 1923 р. опрац. *Іван Крип'якевич* і ред. *Микола Голубець* ; до 1948 р. доп. *Дмитро Дорошенко* ; праісторію України доп. *Ярослав Пастернак*. — 2-ге вид. — Львів ; Вінніпег : Видав Іван Тиктор, 1948. — XXIII, 967 с. : іл.
2. Дітвора української школи у Володимирі Волинськiм устроює дня 19 січня с. р. в сали полевого кiна Святочний вечiр в честь Тараса Шевченка [Оголошення], 1917 р. [Друк] // ЛННБ України ім. В. Стефаніка. Відділ рукописів. — Ф. 314 (Крип'якевич І.), од. зб. 98. — 18 арк.
3. Історія української культури / [за заг. ред. *Івана Крип'якевича*]. — Київ : Либiдь, 1994. — 650 с., [80] арк. іл.

4. Історія української культури / за заг. ред. *Івана Крип'якевича*. — Львів : Видання Івана Тиктора, 1937. — [6], 718 с. : іл., портр., фотоіл.
5. Історія української культури / [за заг. ред. *Івана Крип'якевича*]. — Нью-Йорк : накладом Ради оборони і допомоги Україні Українського Конгресового Комітету Америки, 1990. — [8], 718 с. : іл.
6. *Крип'якевич І.* З минулого Шевченкової Батьківщини. 1940 р. : [Рукопис] // ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. — Ф. 314 (*Крип'якевич І.*), од. зб. 66/1. — 63 арк.
7. *Крип'якевич І.* Про Шевченка-маляра / *Іван Крип'якевич* // Ілюстрований народний календар товариства «Просьвіта» на звичайний 1914 рік. — Львів : Коштом Тов-а «Просьвіта» у Львові : З друкарні Наукового Товариства імені Шевченка, 1914. — С. 74-80.
8. *Крип'якевич І.* Тарас Шевченко на Волині / *Іван Крип'якевич* // Українське життя. — 1923. — 18 берез. (№ 7). — С. 1.
9. *Крип'якевич І.* Шевченко клясик / *І. К.* // Краківські вісті. — 1942. — 25 жовт. (№ 238). — С. 3-4. — Рец. на ст.: Шевченко клясик. 1855–1861 / *Є. Ю. Пеленський* // Українська книга. У століття Шевченкового «Кобзаря» 1840–1940 / [за ред. *Є. Ю. Пеленського*]. — 1940. — Р. IV. — Львів : Краків : Укр. вид-во, 1942. — С. 7-134.
10. *Крип'якевич І.* Шевченко-маляр / *І. Крип'якевич* // Ілюстрована Україна : літ.-наук. журнал для укр. родин / редагує комітет під проводом д-ра *Івана Крип'якевича*. — Львів : накладом вид. Спілки «Ілюстрована Україна», «Загальна друкарня у Львові», 1913. — Р. I. — Чис. 7. — 16 с. : іл.
11. *Крип'якевич І.* Шевченко-Хмельницький / *Др. І. Крип'якевич* // Ілюстрована Україна : літ.-наук. журнал для укр. родин / [відп. ред. *Д. Кататамай*]. — Львів : [Вид. Спілка «Ілюстрована Україна»], 1914. — Р. II. — Чис. 5/6. — С. 74-104.
12. *Крип'якевич І. П.* З минулого Шевченкової батьківщини / *Ів. П. Крип'якевич* // Записки історичного та філологічного факультетів / Львів. держ. ун-т ім. І. Франка [друкується з розпорядження ректора університету *М. І. Марченка*; відп. ред. акад. *М. С. Возняк*]. — Львів : [Друк. АН УРСР], 1940. — Т. 1. — С. 139-147.
13. *Крип'якевич І. П.* Історія України / *І. П. Крип'якевич*; відп. ред.: *Ф. П. Шевченко, Б. З. Якимович*. — Львів : Світ, 1990. — 520 с.
14. [*Крип'якевич І. П.*]. Історія України / *Іван Холмський*; Бібліотека Українознавства, НТШ. — Нью-Йорк; Мюнхен : накладом НТШ, 1949. — 340, VI + [4] карт.
15. Тарас Шевченко і Галичина : статті та матеріали / упоряд. і ред. *Ф. Стеблій*; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, Ін-т українозн. ім. І. Крип'якевича НАН України. — Львів, 2014. — 423, [1] с.